

СТЕФАН ДУШАН И ВЪЗХОДЪТ НА СРЪБСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ДЪРЖАВА

Денис Иванов

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

Тази статия е посветена на управлението на сръбския крал Стефан Душан и възхода на сръбската средновековна държава в периода 1331 – 1355 г. В началото на статията е описан начинът, по който Стефан Душан заема сръбския престол. След това се описва външната политика на Стефан Душан и неговите отношения със средновековната българска държава, Византийската империя, Римокатолическата църква и др. Статията завършва с вътрешната политика на Стефан Душан – промените в държавния статут на средновековната сръбска държава, Душановият законник и църковната политика на Стефан Душан.

Ключови думи: Стефан Душан, Сърбия, Неманичи, Средновековие, Византия, България

This article concerns the rule of the Serbian king Stefan Dushan and the rise of the Serbian medieval state between 1331 and 1355. At the beginning of the article, the way in which Stefan Dushan sits on the Serbian throne is described. After that, the article follows Stefan Dushan's foreign policy and his relations with the Bulgarian medieval state, the Byzantine Empire, the Roman Catholic church and others. The article ends with Stefan Dushan's internal policy: the changes in the status of the Serbian medieval state, Dushan's Code and the church policy of Stefan Dushan.

Keywords: Stefan Dushan, Serbia, Nemanjich dynasty, Middle Ages, Byzantine empire, Bulgaria

Възцаряване на Стефан Душан

Стефан Урош IV Душан управлявал сръбската държава от 1331 до 1355 г. и бил предпоследният представител на известната сръбска владетелска династия Неманичи¹. На 6 януари 1322 г., когато баща му Стефан Дечански бил коронясан за сръбски крал, Стефан Душан получил титлата „млад крал“ и правото да наследи бащиния си престол (Matanov 2002: 354, 303). Преди да оглави сръбската държава, Стефан Душан бил наместник в областта Зета. Той бил и един от прославлените се герои в спечелената от сърбите битка с войските на българския цар Михаил III Шишман, състояла се край Велбъдж² (Matanov 2002: 306; Nyosh 1998: 85).

¹ Династията Неманичи е основана от Стефан Неманя през XII в.

² Днешният български град Кюстендил.

Стефан Душан се възкачил на сръбския престол благодарение на сръбските власти, които били враждебно настроени към неговия баща крал Стефан Дечански. Те смятали, че крал Стефан Дечански не се е възползвал напълно от победата над българите и били разочаровани от слабата му експанзионна политика. (Ostrogorski 1963: 639; Matanov 2002: 306). Сръбските власти подкрепили Стефан Душан, защото очаквали от него провеждането на широкомащабна завоевателна политика на юг към Византия, благодарение на която щели доста да разширят личните си владения. Възцаряването на Душан обаче не преминало толкова гладко. За да заеме сръбския престол, той водил осеммесечна междуособна борба с баща си – от януари до август 1331 г. Победеният крал бил заточен в крепостта Звечан, където и починал на 11 ноември 1331 г. Според едно твърдение Стефан Дечански не загинал от естествена смърт, а бил удушен по заповед на сина си, който така получил прозвището „Душан” т.е. удушвач. Сигурни доказателства за това обаче липсват, а името Душан било по-скоро народно название на сръбския владетел (Matanov 2002: 354, 306).

Отношения с България

Още в началото на своето управление Стефан Душан положил усилия да подобри отношенията си с българския цар Иван Александър, който свалил от българския престол сръбското протеже Иван Стефан. Причината за това били опасенията на сръбския крал, че България може да опита да възпрепятства сръбското разширение на юг. Българският цар не забравял, че в географската област Македония, която българите наричали „Долната земя”, живеели много българи. Но в същото време осъзнавал и че в момента България била неспособна да спре сръбското настъпление към нея. Затова Иван Александър решил да се съюзи със сръбския крал, а завоевателните си действия да насочи към Тракия. Един антивизантийски съюз между Иван Александър и Стефан Душан в онзи момент щял да улесни двамата владетели както за изпълняването на техните външнополитически планове, така и за решаването на вътрешнополитическите им проблеми (Matanov 2002: 354; Matanov 2004: 169; Angelov 1978: 14).

През пролетта на 1332 г. българо-сръбският съюз бил скрепен с брак между Стефан Душан и Елена, сестрата на Иван Александър. Елена заминала за Сърбия заедно с брат си Йоан Комнин Асен и сестра си Теодора (Ostrogorski 1963: 639; Matanov 2004: 169). Новата сръбска царица играела активна роля в сръбската политика и по-специално в отношенията с България. Добрите взаимоотношения между Стефан Душан

и българската държава малко охладнели, тъй като няколко години кралица Елена не го дарявала с престолонаследник. Но през 1337 г., веднага след раждането на бъдещия сръбски владетел Урош, българо-сръбските отношения се подобрили отново (Matanov 2002: 355).

През 1351 г. в българската столица Търново пристигнали делегати на византийския император Йоан Кантакузин, които предложили на цар Иван Александър да подпомогне финансово Византия за строителството на военен флот, който да възпре османските нашествия на Балканите. Първоначално българския цар се съгласил да го направи, но по-късно бил разубеден от Стефан Душан, който не вярвал в чистите намерения на Кантакузин (Kantakuzin 1980: 391 – 393).

Отношения с Византия

Много скоро след като заел сръбския престол, Стефан Душан започнал очакваната от сръбските власти експанзия към югоизточните византийски земи. В периода 1332 – 1334 г. войските на Душан опустошили източните и югоизточните земи на географската област Македония до течението на р. Струма. Възползвайки се от помощта на куманския военачалник³ на византийска служба Сиргиан, сърбите успели без много трудности да завладеят Струмица, Прилеп, Охрид и Костур (Matanov 2002: 355; Matanov 2004: 170). В резултат на това в ръцете на сръбския крал попаднала една от най-авторитетните църкви на Балканския полуостров – Охридската архиепископия.⁴ Византийският император Андроник III се принудил да признае сръбските завоевания, тъй като бил зает с присъединяването на Тесалия. Стефан Душан оценил отстъпчивостта на василевса и до края на неговото управление повече не нападнал византийските територии (Matanov 2002: 356; Matanov 2004: 170).

След смъртта на император Андроник III през 1341 г. сръбската експанзия към Македония била подновена. Стефан Душан се опитал да извлече изгода от избухналата във Византия гражданска война между съпругата на починалия император Ана Савойска и византийския аристократ Йоан Кантакузин. В началото на междуособиците Йоан Кантакузин, придружен от малка група свои привърженици, избягал в Сърбия и потърсил подкрепата на Стефан Душан (Kantakuzin 1980: 286; Matanov 2004: 170).

³ Куманите са номадски тюркски народ, който в периода XI – XII в. заедно с печенегите и узите, извършва набези на територията на Византийската империя.

⁴ След 1018 г. – годината, в която византийският император Василий II успява да завладее Първото българско царство, създадената през 927 г. Българска патриаршия е понижена в автокефална църква подчинена на Вселенската патриаршия. Понижената българска църква получава името Охридска архиепископия.

В своята „История” Йоан Кантакузин разказва, че сръбският крал го приел благодарение на ходатайството на сръбския владетел Оливер. Стефан Душан уважил Кантакузин като организирал няколко пира в негова чест (Kantakuzin 1980: 317 – 319). Пак според „Кантакузиновата история” Анна Савойска предложила на Душан да му предаде няколко града, ако ѝ върне Кантакузин или го хвърли в тъмница, но сръбският крал отклонил това предложение (Kantakuzin 1980: 330 – 331).

Стефан Душан и Йоан Кантакузин сключили договор за съвместни действия срещу императрицата. Византийският аристократ се надявал, че с помощта на сърбите ще успее да обособи своя „свободна зона” в централните и южните македонски земи, благодарение на която да продължи борбата със своите претенденти. Стефан Душан пък виждал в съюза си с Йоан Кантакузин възможност за безкръвно завладяване на част от крепостите и градовете в Македония, тъй като Кантакузин поддържал връзки с техните управници. В периода 1341 – 1343 г. Душан и Кантакузин обединили сили и завладели всички византийски градове в Централна и Южна Македония, разположени между средните течения на реките Струма и Вардар, повечето от които се предали доброволно, тъй като градоначалниците им били сред привържениците на Йоан Кантакузин. От тези действия повече изгода извлекли сърбите, тъй като по заповед на Кантакузин в повечето завладени градове били разположени сръбски гарнизони и поставени сръбски управители (Matanov 2004: 170; Matanov 2002: 356).

Скоро обаче съюзът между Йоан Кантакузин и Стефан Душан бил прекратен. Според проф. Х. Матанов Кантакузин осъзнал, че съюзът със сърбите не му носи никаква изгода и го прекратил, но с това свое действие въобще не повлиял на инвазията на сърбите. Друго е обаче мнението на акад. Д. Ангелов, който смята че Стефан Душан изменил на Йоан Кантакузин и се съюзил с неговия съперник Алексей Апокавк (Matanov 2004: 170; Angelov 2013: 229).

След скъсването на съюза си с Йоан Кантакузин Стефан Душан продължил експанзията си, като от пролетта на 1344 г. до есента на 1345 г. завладял основните градове в южните и югоизточните македонски земи – Бер, Воден, Драма, Филипи. След завладяването на град Сяр на 25. IX. 1345 г. цялата територия на географската област Македония попаднала в ръцете на сръбския крал. Сръбските войски овладели и средния ръкав на Халкидическия полуостров, с изключение на град Солун и неговата околност. Атонската монашеска република също влязла в състава на Душановата империята. След завладяването на тези земи сръбските войски продължили на юг, до 1348 г.

овладели Епир и Тесалия и достигнали до границите на латинските владения в Атика и Етолия (Matanov 2004: 170 – 171; Matanov 2002: 357).

Така в края на 40-те години на XIV в. Стефан Душан превърнал Сърбия в една от „великите сили” на Балканския полуостров. Душанова Сърбия обхващала както старите сръбски земи около теченията на реките Морава, Ибър и Лим и териториите на Зета, така и цяла Македония, всички албански земи и гръцките области Епир и Тесалия. Цялото това мащабно разширение на Сърбия било постигнато на практика без нито едно сражение между сърбите и ромеите, тъй като Византия не била в състояние да се противопостави на сръбската инвазия. Единствената ѝ съпротива се състояла в обсадата на крепости, която почти никога не стигала до кръвопролитни щурмове. На територията на Сърбия са регистрирани и няколко нахлувания на османски войски,⁵ изпратени и от двете враждуващи във Византия групировки. Обикновено сблъсъците между двете държави завършвали с преговори, като византийските управители се съгласявали на капитулация, в замяна на което много от тях запазвали постове си. Така на сръбска служба се озовали много провинциални византийски аристократи (Matanov 2004:171; Matanov 2002: 358).

Отношения с Римската църква

Въпреки че поддържал добри отношения с Дубровник и някои други държави, изповядващи римокатолическата вяра, Стефан Душан бил един от най-ревностните борци против папското проникване на Балканите. В своето послание до унгарския крал от 26. II. 1339 г., по повод присъединяването към Унгария на части от Колочката епархия, папа Бенедикт XII наричал сръбския крал „схизматик и общ враг”. В още едно свое послание от 8.I.1346 г. папата изразил своето недоволство, че Стефан Душан упорито се стараел да възпрепятства разпространението на латинската пропаганда. Отношението на сръбския крал към католическата проповед намерило отражение и в три клаузи на неговия „Душанов законник”, след приемането на който папата бил готов насъска цяла Европа срещу него (Koshev 1999: 116).

Римският папа настроил срещу Стефан Душан венецианския дож, орден на йоанитите и унгарския крал Людовик Унгарски, който през 1353 г. се насочил срещу Сърбия. Между двамата владетели се състояла среща, по време на която Людовик Унгарски поискал от Душан да премине в лоното на католическата църква. За да

---

⁵ Става дума за османските турци, които през 1299 г. създават свой султанат в Анадола.

избегне конфликта с унгарците Стефан Душан се принудил да отстъпи и се свързал с папа Инокентий IV, като му заявил „че признава Римската църква за майка наставница и господарка на всички християни, а папата за всеобщ господар на християните, наместник на Христа и приемник на апостол Петър”. Папата бил поласкан от тези думи и известил сръбския владетел, че ще изпрати духовници, които да уредят църковния въпрос в държавата му. В отговор Стефан Душан заявил на папа Инокентий IV, че е заповядал да се възстановят правата на римокатолическите духовници и поклонници в неговото царство (Kochev 1999: 116).

Въпреки всичко обаче Стефан Душан си оставал верен на православието, а с притворството си спрямо папата той целял да осъществи едни свои предварително замислени идеи. Чрез посредничеството на Вартоломей, епископът на Трогила, сръбският владетел поискал от папата да го постави начело на кръстоносен поход, който да бъде насочен срещу османците (Kochev 1999: 117; Matanov 2002: 369). Папа Инокентий IV приел това предложение и в своето послание до Стефан Душан от 24. XII. 1354 г. му благодарил за неговата привързаност към римокатолическата църква и благословил планираното от него начинание. За да подобри отношенията си с Душанова Сърбия папа Инокентий IV се обърнал още към съпругата на Стефан Душан – Елена и към сръбския патриарх Йоаникий. След сключването на споразумението между римския първосвещеник и Стефан Душан за Сърбия потеглили споменатия по-горе епископ Вартоломей и Петър, епископът на Патра. Вартоломей обаче изобщо не пристигнал в Сърбия, а Петър отказал да се подчини на унижителната традиция чужденците да целуват краката на сръбския владетел. Това вероятно доста огорчило Стефан Душан, който скоро издал наказателен указ за тези християни, които присъстват на меса⁶, извършвана от епископ Петър. Но въпреки заплахите епископ Петър спечелил на своята страна много сръбски митрополити (Kochev 1999: 117).

Престореното подчинение на Стефан Душан спрямо римската църква, първоначално проработило и папа Инокентий IV заявил на унгарския крал да не напада Сърбия. Но веднага щом папата разкрил политическите симулации на Душан, започнал през 1355 г. организацията на кръстоносен поход срещу сръбската държава, чието командване поверил на Людовик Унгарски. Походът обаче се отменил, тъй като Стефан Душан починал на 20 декември същата година. Според проф. Ж. Кастелан със смъртта

---

⁶ Католическа литургия.

на Душан изчезнала и една от последните солидни прегради пред набезите на османците (Kochev 1999: 117; Hyosh 1998: 86; Kastelan 2002: 43).

Завладяване на албанските земи

По време на овладяването на географската област Македония, започнала и сръбската експанзия към албанските земи. Сръбският крал смятал, че разкъсваната от постоянни войни Албания лесно ще бъде завоювана и не сгрешил в преценката си. В периода 1343 – 1347 г. почти всички албански земи, без особена съпротива преминали под властта на Стефан Душан. Единствено Драч останал под властта на управляващата във Венеция Анджуйска династия. Албанските аристократи получили обещание от сръбския владетел, че ще запазят имотите и привилегиите си, и затова доброволно му се подчинили. В опора на сръбската власт в албанските земи се превърнали пристанищата Канина и Валона, както и крепостта Берат (Matanov 2004: 171; Matanov 2002: 356 – 357; Rot 1910: 34).

Държавно – църковният събор през 1346 г.

През 1346 г. Стефан Душан свикал държавно – църковен събор в Скопие, на който присъствали сръбските власти; сръбският архиепископ Йоаникий; българският патриарх Симеон, заедно с целия висш български клир, охридският архиепископ и представители на светогорската управа. На този събор със съгласието на присъстващото висше православно духовенство архиепископ Йоаникий бил издигнат в патриарх. Новият сръбски патриарх от своя страна коронясал Стефан Душан за „цар на сърби и гърци на 16. IV. 1346 г. Синът на Стефан Душан – Урош също бил повишен от „млад крал” в „крал” и обявен за официален престолонаследник. Цар Стефан Душан започнал да се кичи с владетелски инсигнии, характерни за владетелите на Византия и България, и да раздава висши византийски дворцови титли (севастократор, деспот, кесар) на своите роднини. По-голямата част от сръбското духовенство не приело положително новата коронация на Стефан Душан, тъй като смятало, че така той нарушавал „заветът на Св. Сава”⁷, според който Бог отредил царе само на ромеите. Византийците пък изобщо не признали царската титла на Душан и продължавали да го титулуват „крал” (Matanov 2004: 172; Matanov 2002: 360; Hyosh 1998: 85).

⁷ Св. Сава е сръбски духовник и борец за независима сръбска църква, който впоследствие е канонизиран за светец.

Душанов законник

За да се създаде някакво единство в огромната, но и много разнородна в структурно отношение Душанова империя през 1349 г. на специален държавен събор бил приет т.н. „Душанов законник”, който бил допълнен с нови членове през 1354 г. Той бил един от най-известните балкански законодателни паметници от Средновековието, записани на славянски език. Законникът съдържа близо 200 отделни члена, представляващи смес от преводи на византийски светски и църковни закони; записани постановления от обичайното сръбско право; законодателни разпоредби от териториите, завладени от сръбската държава и др. В „Душановият законник” липсвала характерната за византийските законодателни паметници систематика на различните правни области. Постановленията в този законник били подредени последователно, като тяхната основна цел била да защитават прерогативите на владетеля и правата на аристокрацията, независимо от етническия ѝ произход. В „Душановият законник” се съдържаха и постановления за ересите, също подредени в последователност (Matanov 2004: 174; Matanov 2002: 361).

Законникът обаче не успял да изпълни задачата, за която бил създаден, и затова се оказал по-полезен за съвременните историци, отколкото за средновековната сръбска държава. Еднаквото и едновременно прилагане на разпоредбите му в Сърбия, Македония, албанските земи и Северна Гърция се оказало непостижимо. Освен това практическото приложение на „Душановия законник” било твърде кратко, тъй като само година след втората му редакция цар Стефан Душан починал (Matanov 2004: 174; Matanov 2002: 361).

Църковна политика

В Константинопол първоначално не се обявили против патриаршеската титла на сръбския първосвещеник Йоникий, тъй като смятали, че сърбите няма да нарушават изконната църковна йерархия. Но веднага щом Стефан Душан присъединил към диоцеза на сръбската патриаршия повечето от завладените земи и прогонил от тях гръцките владици, Вселенската патриаршия го отлъчила и обявила църквата му за схизматична. Схизмата между Сръбската автокефална църква и Константинополската патриаршия продължила официално до 1375 г. и представлявала най-големия разрыв в техните отношения до тогава (Matanov 2002: 369).

Стефан Душан продължил характерната за неговите предшественици политика на обдаряване на църкви и манастири, както в Сърбия, така и в новозавладените територии. Изключителната щедрост, която сръбският владетел проявявал към духовните центрове, му осигурила подкрепата на голяма част от православното духовенство. Много манастирски комплекси, сред които тези в Охрид и старите сръбски манастири „Студеница”, „Жича”, „Дечани” и др., получили поземлени дарения и данъчни облекчения. На особено внимание се радвали манастирите, които съхранявали паметта за видни светци като св. Иван Рилски, св. Йоан Богослов, св. Прохор Пшински, св. Йоаким Осоговски⁸, и др. Благодарение на църковната политика на Стефан Душан в Рилския манастир били построени нова църква и кула, съхранена до днес. Друга негова заслуга е и разпространението на култа към св. Сава на юг в новоприсъединените към Сърбия земи, за което свидетелстват запазените портрети на светеца в живописните композиции от втората половина на XIV в. В много манастири от този период се срещат ктиторски портрети на Стефан Душан и членове на неговото семейство (Matanov 2002: 363 - 364; Matanov 2004: 173).

Особено голяма щедрост Стефан Душан проявил към манастирите в Света гора. На практика всеки светогорски манастир получил дарствена грамота от сръбския владетел, благодарение на което повечето манастири достигнали върха на икономическата си мощ. Споменът за щедростта на Стефан Душан бил съхранен от атонските монаси, които общо взето следвали неговите искания и внушения. От управата на Атонската монашеска република Стефан Душан получил неоценима подкрепа през 1346 г. когато сръбската архиепископия била издигната в патриаршия, а сръбският владетел обявен за цар. Заради сръбския цар атонските монаси нарушили и строгото правило за недопускане на жени в пределите на Атон. Така през зимата на 1347 – 1348 г. Стефан Душан посетил Света гора заедно със съпругата си Елена, която станала първата и последната жена, стъпила в „Градината на Богородица” (Ostrogorski 1963: 659; Matanov 2002: 364).

Сред най-обдарените в земя и пари бил светогорския манастир Хилендар. По време на сръбското влияние в Атон по правило на длъжността „прот”⁹ най-често бил избран игуменът на Хилендарския манастир. Така през втората четвърт на XIV в. този манастир се превърнал в един от най-богатите и влиятелни манастири. Манастирът Хилендар притежавал стотици села в Сърбия и по долните течения на реките Струма и

⁸ Св. Прохор Пчински и св. Йоаким Осоговски са български отшелници, последователи на Йоан Рилски.

⁹ Ръководител на монашеската република.

Места, получавал 30 000 перпери годишна субсидия и обикновено печелел с помощта на сръбските власти споровете за имоти с другите манастири (Matanov 2002: 364).

Благодарение на своята политика на обдаряване на църкви и манастири Стефан Душан се радвал на голяма църковна подкрепа, която възстановила сръбския църковен авторитет след схизмата, наложена от Константинополската патриаршия. Въпреки това обаче сръбските църковни и властелски среди смятали, че сръбският цар неправомерно преследвал гръцкото духовенство и се държал арогантно с Вселенската патриаршия. Вероятно поради тази причина Стефан Душан бил единственият неканонизиран за светец представител на династията Неманичи (Matanov 2002: 364 – 365).

Библиография

- Angelov 1978:* Angelov, P. Balgaro-srabskite politicheski otnosheniya prez XIV vek, Sofiyski universitet „Sveti Kliment Ohridski“, Sofiya, 1978. [*Ангелов 1978:* Ангелов, П. Българо-сръбските политически отношения през XIV век, Софийски университет „Свети Климент Охридски“, София, 1978.]
- Angelov 2013:* Angelov, D. Politicheska istoriya na Vizantiya, izdatelstvo Polis, Sofiya, 2013. [*Ангелов 2013:* Ангелов, Д. Политическа история на Византия, издателство Полис, София, 2013.]
- Huosh 1998:* Huosh, E. Istoriya na balkanskite strani, prevod ot nemski Vladimir Svintila, izdatelstvo „LIK“, Sofiya, 1998. [*Хьош 1998:* Хьош, Е. История на балканските страни, превод от немски Владимир Свинтила, издателство „ЛИК“, София, 1998.]
- Kantakuzin 1980:* Kantakuzin, Y. Istoriya – V: GIBI, t. I, izdanie na BAN, Sofiya, 1980. [*Кантакузин 1980:* Кантакузин, Й. История – В: ГИБИ, т. I, издание на БАН, София, 1980.]
- Kastelan 2002:* Kastelan, Zh. Istoriya na Balkanite XV – XX vek, prevod ot frenski Lilyana Tsaneva, izdatelska kashta „Hermes“, Sofiya, 2002. [*Кастелан 2002:* Кастелан, Ж. История на Балканите XV – XX век, превод от френски Лиляна Цанева, издателска къща „Хермес“, София, 2002.]
- Kochev 1999:* Kochev, N. Problemi na diplomatsiyata Iztok – Zapad prez XIV v. – V: Srednovekovnite Balkani. Politika, religiya, kultura, akademichno izdatelstvo „prof. Marin Drinov“, Sofiya, 1999. [*Кочев 1999:* Кочев, Н. Проблеми на дипломацията Изток – Запад през XIV в. – В: Средновековните Балкани. Политика, религия, култура, академично издателство „проф. Марин Дринов“, София, 1999.]

- Matanov 2002*: Matanov, Hr. Srednovekovnite Balkani istoricheski ochertsi, Paradigma, Sofiya, 2002. [Матанов 2002: Матанов, Хр. Средновековните Балкани исторически очерци, Парадигма, София, 2002.]
- Matanov 2004*: Matanov, Hr. Balkanski horizonti. Istoriya, obshtestva, lichnosti., t. I, Paradigma, Sofiya, 2004. [Матанов 2004: Матанов, Хр. Балкански хоризонти. История, общества, личности., т. I, Парадигма, София, 2004.]
- Ostrogorski 1963*: Ostrogorski, G. Istoriya na vizantiyskata darzhava, prevod Ilka Slavova, IK Prozorets EOOD, Myunhen, 1963. [Острогорски 1963: Острогорски, Г. История на византийската държава, превод Илка Славова, ИК Прозорец ЕООД, Мюнхен, 1963.]
- Rot 1910*: Rot, K. Istoriya na hristiyanskite balkanski narodi, prevod ot nemski K. P., pechatnitsa na P. M. Bazaytov, Sofiya, 1910. [Рот 1910: Рот, К. История на християнските балкански народи, превод от немски К. П., печатница на П. М. Бъзайтов, София, 1910.]